CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.13.

Coll. No. 590

Title Nyāya grantha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 570 Subject: Nyāya.

Title: Nyāya grantha.

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4.4" Extent: 15 foll. (1 & 2 missing)

Language: Sanskrit. Script: Devanāgari

Remarks: —. Begins abruptly.

२ र्लघुतया त्रत्वावच्छेदकत्वादिति भावः। नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति॥ गुणवचनानां तु योगरूढिरिति स्मरणा
त्तु तेन मतुबेव विशिष्टार्थबोधसंभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदंति॥ तत्र घटानयनं। ननु व्यवहारेणानयनादिना
अनुमिते घटानयनादिधर्मिके कार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वेनावधारत्वावच्छेदेनैव गृहीते। एवं च स्मा
यत्र रकासंरया कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः।
द्वयमेव कार्यान्विते पदानां आनुभाविकी शक्तिः। एवं च कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यतावि
षयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावानाकर्थकोशादितः शक्तिग्रह इति॥ प्राभाकराणां
मं। तन्मतं दूषणेन दूषयितुं तन्मते सिद्धमर्थं दर्शयति द्वयस्य चेत्यादिना॥ एतेन स्मारकशक्तिप्रसंगे आनुभावि
कशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशंका निरस्ता॥ ननु व्यक्तत्वे नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः।
तत्राह तत्पदानां सामर्थ्यावधारणादित्यर्थे वोक्तत्वादित्यत आह कार्यताबोधं प्रतीति चेति। सामर्थ्यात्तरभा
वादिति॥ कार्यताबोधं प्रतीति पदानां स्वजन्यकार्यतोपस्थितिद्वारा हेतुत्वं घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति रामः
हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकाभिधादिपदाभावान्न
न तत्त्वे घट इत्यादितः कार्यत्वबोध इति भावः॥ लाघवेनेति। कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वेस्य

३॥ त्यादौ गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किं तु गमनाश्रयत्वस्येति नव्यमतमाश्रित्याह आश्रयत्वे चेति॥ लक्षणानिरूढ

लक्षणानिरूढलक्षणा॥ क्वचित्तु … पाठः॥ … ह्वयति गौरवादिति॥ अन्यत्वादिति॥ जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य
यत्नत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः॥ आख्यातस्य न यत्नार्थकत्वे रथो गच्छतीत्यादौ न दृ भावेनाख्यातं परम
योगादित्यत आह रथेति॥ रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे न कृत्वे वा लक्षणेति … आख्यातस्यादौ आ
ख्यातस्याश्रयत्वलक्षणा नियमेन संभवतीत्यतः आहेति॥ आदिनाह … नियमेन तत्रत्यादेः संग्रहः॥ इदम
त्र बोध्यं॥ तंडुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थः॥ तत्र तंडुलस्याधेयतयान्वयः॥ कर्मत्वं च
पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तंडुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः॥ चै
त्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः॥ तस्याश्चाधेयतया चैत्रादेरन्वयः॥ तस्याः … पाके तस्या
ख्यातेन परार्थे … तस्य च आश्रयतासंबंधेन तंडुल इति चैत्रकर्तृकपाकजन्यफलाश्रयतंडु
ल इत्यन्वयबोधः॥ क्तांतु कर्तृकर्मार्थे … चैत्रः पक्वो तंडुलः पक्व इत्यभेदान्वयानुरोधात्तनार्थ
योर्भेदेनान्वयानुपपन्नत्वादित्यत्र विस्तरः॥ तत्वोक्तमिति॥ उपमाननिरूपणावसर इति शेषः॥ शक्ति
ग्रह इति॥ भवतीति शेषः॥ कोशेनेत्यादिना तेनेति गुणेत्युक्तादृथः पुंसि गुणे लिंगास्तु मह … तीयनिको
शस्य … यत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः॥ नाव्यवादिति॥ नीलादिमत्वाये रूप्या नीलत्वादिज्ञात

४॥ णस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं॥ तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यं॥ आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तकोल
हित्यादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात्॥ प्रसिद्धपदस्येति॥ प्रसिद्धार्थकप
दस्येत्यर्थः॥ तिङर्थधर्मिणा नामार्थान्वयस्य … तयायं शक्तिग्रहस्य ग्राहकत्वमिति तेन॥ योग … तु
स्य पचतीति ज्ञानं … इत्यादौ तिङर्थधर्मिणा तत्रान्वयप्रदर्शनेन … प्रसंगात्प
रमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेनात्यादिविशिष्टे शक्तिमुपवर्णयति … मीमांसकमतमाह जातावेवेति॥ जातिविशि
ष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकतया लाघवाज्जातिविशेषणत्वा … तथा च जातावेव शक्तिर्लाघ
वात् तदुक्तं॥ विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति॥ यस्यां कस्यांचित् व्यक्तौ शक्तिः सर्वास्वेवेति वि
कल्पः आश्रयेपि … चारादिति॥ अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि … तत्र शक्तिज्ञानाभावा
त् व्यभिचार इति भावः॥ द्वितीयेत्यमाह आनंत्यादिति॥ व्यक्तिभेदेन व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदात् … नंत्यं स्यादि
त्यर्थः॥ आसेनवादिति॥ जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः॥ … मेव कथमिति चेत्तु व्यक्ति राम०
विशिष्टकज्ञानप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्॥ न चैतादृशबोधे व्यक्तिज्ञानत्वेन ४
हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं न … क्रियत इति वाच्यं॥ तथा सति … आनंत्यादिदोषसंभवादिति॥ शक्तिं

कार्यतावच्छेदकत्वेलाघवेनेत्यर्थः॥ अतएवाकार्यत्वाविषयकबोधं प्रतिपदानां हेतुत्वादेवातत्कारणत्वेन।
सुखदुःखयोः कारणत्वेनानहेतुतया। तादृशशाब्दबोधहेतुतया। व्यभिचारादिरिति॥ ब्रह्मादिपदैः कार्यता
विषयकएवं बोधोत्पन्न इत्यतद्विशिनियमे व्यभिचारादिरित्यर्थः। कार्यताविषयकबोधस्यापि चैत्रपुत्रस्ते जा
तइत्यादिपदैः जननादिति भावः॥ अथाहार्यमिति॥ तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्वे
न कार्यताविषयकबोधस्यैव दुःखाहाल्यतादृशानियमे व्यभिचार इति भावः। तदभावाद्वेति॥ तत्पदसत्त्वा
दिकार्यताबोधकपदाध्याहारसंभवाद्वेत्यर्थः॥ मदंमतेप्रक्तिपन्नत्वमननुपसंहरतिइत्यं चेति॥ ला
घवादिति॥ अन्वितव्देशक्तिकल्पनापेक्षया बद्धमात्रेतत्कल्पनेलाघवादित्यर्थः॥ घटपदस्येत्यस्यदे
हलीदीपकन्यायेन अन्वयः॥ ननु क्षितादृशो द्विविधव्यवहारेण केगोरीर्वरुकेदयवपदस्यशक्तिरिति
संदेहे सति घटपदस्यवाक्यशेषाद्दीर्घरूक्षेशक्तिनिर्णीयतइत्यत्र च यः॥ तत्र तुयवपदस्यवाक्यशेषे
णदीर्घरूक्षेशक्तिःकंगावपिशक्तिसत्वेबाधकाभावइत्यतआह नानाशक्तीति॥ कथं तर्हि हर्यादिप
दैनानाशक्तिकल्पनेत्यतआहहर्यादिपदेत्विति॥ विनिगमकाभावादिति॥ तत्रकोशस्मृत्यमयत्वेनतुल्य
त्वात्प्रकृतेचवाक्यशेषस्यैवविनिगमकत्वादितिभावः॥ आख्यातस्यपलाधकत्वादिति॥ न च विवर

न च गोपदे गोत्वशक्यमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात्तस्य च शक्यंशे गोत्वप्रकारकत्वात्तत्प्रका
१५॥ रकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वप्रकारकत्व
मित्येवादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमतेसिद्धान्तितत्वात्॥ अतएव अएवं वादे एवं अनुपस्थितत्वात्कथं पूर्वस्य
तत्र शक्तिग्रहस्याशक्यकार्यत्वेन बाधादिषु शक्तिग्रहाद्योपपत्तया शाब्दबोधे अएवंभानमित्युक्तेरिति॥ न
नु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदन्तमतत्वेपि ज्ञातिप्रकारकशाब्दबो
धस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह किंचेति॥ शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति॥ गोत्वधर्मि ष्य
कशक्यत्वज्ञानस्यैकः॥ निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विषु
रितज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात्॥ तथा च गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमायाविष
यसाधकत्वाद्धेतोः शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः॥ नवैवगौरवमिति॥ न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषय
कशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि सम्भवः॥ न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यं॥ तथा सति प्रतीतेः कारण
तावच्छेदकत्वाद्यंशे पिन्नमत्वस्य च कुत्रास्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात्॥ भासतु राम०
वा गोत्वत्वादीनां अवच्छेदकत्वं॥ तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्लघुधर्मितावच्छेदकत्वाद्याता १५॥
५ पदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयतायां निवेशआवश्य ५

विनेति॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तद्भानानिर्वाहादिति भावः॥ ल
क्षणेति॥ तावतैव लक्षणापदजन्यपदार्थोपस्थितेः निर्वाहादिति भावः॥ अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापी
ति॥ गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारे विगोरस्तीत्या
दौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयोपपत्तेः लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति
भावः॥ स्वमते सर्वांशकादोषमाशंक्य वारयति न चेत्यादिना॥ एकस्याएवेति॥ ईश्वरेच्छारूपायाः शक्तेः रू
न कत्वादित्यर्थः॥ न चांशुगमरति॥ गोमक्षीनां अननुगततया विषयतासंबंधेन शक्तिज्ञानकारणा
तायामवच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः॥ गोत्वादेरेवेति॥ तथा च गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविष
यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः॥ ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभा
भावः॥ कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गभानं॥ न चैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यं॥ गो
विशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् तादृशापत्तिप्रसंगावि
रहादित्यत आह किं चेति॥ तदाश्रयीभूतशक्तिरिति॥ गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्वेन विशेषितरश शक्ति
ज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः।
२५ तन्मते अन्यथाख्यातिस्वीकारात्प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः॥ समानप्रकारकत्वेनेति॥ २॥

स शाब्दबोधेभानं॥ विशेषणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वं उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबो
धाविषयत्वे सति शक्यतावच्छेदकविषयत्वमिति॥ एवमिदं पदादिष्वपि॥ तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषये। अदसः
परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः॥ अतएव तेषां विनिगमनार्थकत्वं॥ एतदं तदोरपि॥ इदमः प्रत्यक्षगतसमीपतरवर्ति
चैतदो रूपं॥ अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्यपि वदंति॥ किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्ववि
शिष्टे शक्तिः॥ सर्वपदस्य व्यापकत्वे। सर्वे घटा रूपवंत इत्यादौ घटत्वव्यापकरूपवत्त्वमिति बोधात्॥ त्वं
पदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादिविशिष्टतावच्छेदकत्वे॥ एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतंत्रोच्चारयितृ
चैत्रत्वादि। स्वातंत्र्यं चावाच्यस्य यामहं वचनात्तरामेत्याद्यौ नमत्परात्तकत्वेचो धर्दस्या सांविस्पष्टः॥ चा
क्रं पदे। विभक्तेचाकपदमिति॥ क्वचिदिति॥ किंचिदित्यर्थः॥ एवमग्रेपि॥ मेउलादीस्सत्रवकपुस्तकेषु मेउ
पादीति पाठः प्रामादिकः॥ प्रतिबंधकत्वादिति॥ न च रूढिज्ञानस्य योगिकार्थबुद्धौ प्रतिबंधकत्वे पंकेपि यो
गार्थस्य पंकजनिकर्तृत्वस्य बोधोन स्यादिति वाच्यं॥ पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितयत्किं पदप्रयो राम०
गजन्यपंकजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन पद्मयौगिकयो ६
गार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति॥ विरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं जनकज्ञान

कविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशाप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति ॥ स्वमतमुपसंहरति त
स्मादिति ॥ अक्षावेवेति ॥ तात्पर्यं तु निविशिष्टव्यक्तावेव । अथैवमर्थस्यावच्छिन्नपायाः आकृतेः शक्यत्वे
पि न तदवच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्यं संबंधस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् ॥ अत्र चपु
रस्य श्यपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिः पृथक् बोधनाय वस्तुतस्तु जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ
इत्येकवचनेन इति संप्रदायः ॥ न व्याप्तु ॥ संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिभानाबाधन्वयबोधात् जातिवि
शिष्टव्यक्तावेव शक्तिः ॥ संस्थाने च पृथगेव शक्तिः पुस्तकनिवेशि च त्र्यात्र संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थबोधा
पि परस्परमन्वयबोधः सोऽत्र पदार्थ इत्येकवचनेन जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः ॥ तथैवमस्य व
स्तु बुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वादावेव शक्तिः ॥ अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्य
तावच्छेदकभेदान्न शक्तिभेदापत्तिः ॥ न च शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बु
द्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैकत्वान्न शक्तिभेद इति वाच्यं ॥ तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे
तद्भानापत्तेरिति चेन्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वात् यथा शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वोत्त
पत्त लक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानंगीकारात् ॥ घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वे च विशेषणत्वेनैवभानत्त

८ पदत्वेन बोधः पदसत्वेनैव बोधः ॥ लक्षणावेति ॥ रूढपर्थतावच्छेदकपदत्वज्ञाने सत्राभावे न हटपागदो
धतानासंभवात् लक्षणमवादिति भावः ॥ लक्षणा द्विविधा ॥ अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था च ॥ तत्राद्यां प्रदर्शयम
तिगंगायामिति ॥ वेदभाषणं तात्पर्यादिरहत्स्य वानुपपत्तिर्वेति ॥ सा च ॥ लक्षणा च ॥ द्वितीयां प्रदर्शयति
एव का केम्परति ॥ रघुपद्मोत्तकौ काकविडग्रहादिक्षाधारणाद्यधुपघातत्वविशिष्टे एकसार्थवाहित्वे ॥ एक क
कसार्थवाहित्वविशिष्टे ॥ कुत्रिपदलक्षणामभिधानेच वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण ॥ न्यायमते तु ठ
त्रपरस्त्रु एकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थस्तु संबंधी ॥ तथा च एकसार्थवतो गच्छतीत्यन्वयः ॥ एकसा
र्थवाहित्वं च एकसार्थ एव ॥ न तु गकसार्थगन्तृत्वं । निर्मूढकोकैशायातीत्यस्य अनन्वयापत्तेः ॥ न चाज
हत्स्वार्थतो किं विशेषेति वाच्यं ॥ वाक्यलक्षणावादिमतेनैवं तरभिधानादिति ॥ कश्चित् ॥ गंगापदस्यती
रेतात्पर्ये प्रहस्यत्वे ॥ कश्चित् ॥ बोधपदस्य मत्स्यादौ न स्वार्थग्रहस्य त्वे ॥ तेनैव रूपेणेति ॥ न च गंगायां घोष इत्यादौ ति
गंगातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यं ॥ तीरत्वेन लक्षणाया सवजहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसंमतत्वा राम०
त् ॥ गंगातीरत्वेनभाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयं ॥ एवं चएवोक्तस्थले मत्वौः प्रवेशासंभवात् कीर्तिचांती ७
त्वारावपि पदधिकरत्वमेवस्य त्वादिना बोधेन्नाजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ॥ अत एव तद्धर्मविशिष्टे लक्षणा
मै

र विद्रकत्वेनैवेति नियमभंगापत्तेः संबंधावच्छेदकत्वेनेन न सञ्चयत्वमणिकारमतमाह त्वन्मते त्विति ॥ सान्नि
ध्यादिति ॥ इदमर्थस्य सान्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति यमा
दितिभावः ॥ व्यक्तिवचनानां किं चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितविशेषपरत्वं तदुपस्थितिविशेषप
रत्वमित्यर्थः ॥ तथा च प्रकृते तात्पर्यसत्त्वेन तदुपस्थितियोग्यार्थयोः परस्परस्यान्वयबोधजनकसामग्र्यंतर
सत्त्वेन सत्त्वेन तत्र तदर्थस्य योग्यार्थत्वयः तत्कुमुदादाविति ॥ तत्र हि ज्ञानस्य योग्यताकार्थबुद्धौ प्रतिबंध
कत्वं ॥ एवं च तदर्थयोग्यार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थले स्वत एव न कुमुदादेः ॥ पंकजपदाद्बोधः
यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहः तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव ॥ पद्मं तु कुमुदत्वेन तत्र येन कु
८ दत्वविशिष्टे पंकजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया प्रदपंकजनिकर्तृत्वेन तु ज्ञातस्यैवेत्याह यत्रेत्यत्र तस्य यत्ता
दिना ॥ प्रतिसंधीयते इत्यनेन तत्र कुमुदत्वेन बोधे बाधस्यार्थमिति पर्यायणीये ॥ लक्षणायेति ॥ पंकजनिकर्तृ
कुमुदत्वेन बोधो लक्षणायेत्यर्थः ॥ इदमर्थयोग्यार्थयोः परस्परसामग्रीविरहेपि लक्षणेन तत्र ॥ तेन तदु
दयबोधप्रतिसंधानात्वेपि यत्र सामग्र्यंतरविरहः तत्रापि लक्षणया कुमुदबोधो भवत्येव ॥ अत एवा
किमात्रेणेति ॥ मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः ॥ निर्वाहः ॥ पंकजकर्तृत्वेन कुमुदत्वाद्बोधनिर्वाहस्यार्थः ॥

८ त्विति ॥ ननु गंभीरायां न घोषो घोष इत्यादौ नदीपदस्य न दीतीरे लक्षणास्वीकारे गंभीरपदार्थस्य एकदेशान्वया
पत्तिः पदलक्षणायाः च संभवेन वाक्यलक्षणा आवश्यकीत्यत आह यत्र गंभीरेति ॥ क्वचिदिति ॥ चैत्रस्य
गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः ॥ स्वीकृत्वादिति ॥ पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात्मकृते तथा व्युत्पत्तिकल्पनादिति भा
वः ॥ नदीपदस्येति ॥ न च विनिगमनाविरहेण गंभीरपदस्य लक्षणा नदीपदे तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं
शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यं ॥ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व
व्युत्पत्तेः तु तरपदस्येव लक्षणायाः युक्तत्वात् ॥ अत्र मीमांसकमतानुयायिनः ॥ वाक्यलक्षणो वीपपत्तौ गं
भीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन युक्तं ॥ न च वाक्येत्यस्याभावाध्यासंबंधरूपो लक्षणाविनः सं
भवतीति वाच्यं स्वबोध्यसंबंधस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् ॥ गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सं
बंधः तीर इति तत्र लक्षणा ॥ गंभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गंभीराभिन्ना नदी तत्संबंधस्तीर इति वाक्येपि
लक्षणा ॥ एवं समासेपि चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्य अवयववृत्त्यापि चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या राम०
स्वज्ञेन्यबोधविषयस्येव स्वबोध्यत्वात् ॥ तत्संबंधस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुः ॥ तन्न । स्वबोध्यत्वं हि न स्व
जन्यबोधविषयत्वं गंगायां घोष इत्यादौ गंगायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः ॥ अतस्तत्त्वेन बो... ८
लि

ग्रहस्य तेन रूपेणानुपस्थित्या शाब्दबोधेऽप्रतिहेतुत्वादेवा एवं च परानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे
भानं तु कथं । अतिप्रसंगस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः ॥ इदमुपलक्षणं ॥ गंगापदशक्यप्रवाह
संयोगस्य तीरत्वेवाधादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ लक्षितलक्षणायाः आधिक्यमात्रं व्युत्पन्नत्वार्थीयाः अंतर्भावमाह
यत्रेत्यादिना ॥ परंपरासंबंधरूपेति । स्ववाच्यरेफद्वयवत्त्वं भ्रमरपदवाच्यत्वादिरूपा । न च द्वौ रेफौ यत्रेति
मुख्यत्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसंबंधि भ्रमरपदं लक्ष्यते । भ्रमरपदेन च तच्छक्यो भ्रमरस्तूपस्थाप्य
त इत्येतावतैव सामंजस्ये अलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परंपरासंबंधरूपलक्षणया । एवं च लक्षितेन लक्षणांशो ग
पनमिति लक्षितलक्षणात्राशार्थ्यापि त्विति वाच्यं । तथा सति द्विरेफमात्रे येत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरस्यान्व
यानुपपत्तेः ॥ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति ॥ ननु तच्छाब्दबोधे तत्पदज्ञानत्वेन हेतु
त्वात् लाक्षणिकार्थे शाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह किं त्विति ॥ यदंतरेति । समभिव्याहृते तत्र प्रकृतिपदे । आकिल
लक्षणेति । अन्यतरसंबंधेन योऽन्तरपदार्थस्तत्रान्वितोऽयः स्यार्थ इत्यर्थः । कुमतिः पचतीत्यादि सर्वलक्षणा
स्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लक्षणाकस्यापि अनुभावकत्वमिति तु लव्याः ननु शक्यसंबंधेन लक्ष
णा । तथा सति वाक्यस्य शक्यभावप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते वाक्ये

१० कतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकविशेषणीयं ॥ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंध
कतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारः तद्घटितत्वेऽपि तन्नातिप्रसंग इति दिक् ॥ अन्यत्रानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधक
त्वे अन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटिते प्रसिद्धतदापर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टस्यापि दो
षतापत्तिः । तस्य पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ वह्निमानित्यनुमितिसामग्रीकाले वनान्तरकपरामर्शानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्र
तिबंधकतावच्छेदकत्वात् ॥ यदि च ग्राह्याभावत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितत्वघटिते तदा तादृशान्यतरत्वस्यैकस्य यस्य
चितप्रतिबध्यतानवच्छेदकतयाऽसंभवः । तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चा
व्याप्तिः । व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधित्वेन याबाधादेः व्याप्तिज्ञानानिरोधित्वात् तत्रापि प्रतिबध्यतायास्तादृशान्यतरत्वा
व्यापकत्वात् ॥ किंच तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमितितत्करणज्ञानान्य
तरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं । अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतांशे च नमस्त्वाभावादेः हेत्वाभा
सः स्यात् ॥ एवं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् निर्वह्निर्वह्निमान् इत्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् ॥ तादृशानुमितेरप्र
सिद्धेरत आह यादृशेति ॥ संभवेति ॥ वायुर्गंधवान् स्नेहादित्यादौ स्नेहे हेत्वाभासासंभवेऽतीति भावः ॥ हेत्वा राम०
भासलक्षणमुक्त्वा मूले बहु समाहारेऽपि अनेकानि कारिलक्षणेषु कचि दोषं इत्यभिधाय स्वयमेव अनेकानि कारि ६
तो लक्षणमाह स्वमिति ॥ साधारण्यादि संग्रहेणासाधारणोऽसाधारण्यात् अनुपसंहारी व्यभिचारः तत्रैव तस्यानु

उष्टत्वव्यवहारो न स्यात् । न च तादात्म्येन तद्धत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं ॥ तथा सति वह्न्यभावविशिष्टहृदादेः तादात्म्येन
ग धूमे अभावेन हृदस्य पक्षकं धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादित्यत आह तद्धत्वं चेति ॥ यथा वह्निव्यभिचारविशिष्टहृदत्वादेः धूमे
पि सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबंधकत्वं तादृशविशि
ष्टाश्रयत्वं हेतुत्वमेव दुष्टत्वादिति ॥ सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह परे त्विति ॥ ननु वह्न्यभावादिव्या
प्तेः यस्य हेतु प्रयासन्तुं ग्राह्यत्वे पितस्याः धूमादिमानधूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह तद्धत्वं चेति ॥ ज्ञानेति ॥ एकदा
न विषयत्वेन वह्नित्वमित्यर्थः ॥ तद्धत्वस्य साध्याभाववत्त्वस्य तत्त्वावाधकालीनेधूमादि सद्धेतावित्यर्थः ॥ अत्र पर
अ ति पराम शंकालीने धूमादि सद्धेतौ ॥ तत्कालस्य नात् ॥ ज्ञानस्य सत्त्वे कल्पनात् ॥ ननु सद्धेतावपि बाधितत्वव्यव
हारेण संवेत्तत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह तत्रेति ॥ बाधभ्रमकालीने सद्धेतावित्यर्थः ॥ प्रस्तु नायेन बाधि धि
तः पुरुषवत् स्मृतेन दसेव व्यवहारादिति भावः ॥ तादृशव्यवहारव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यह
रसवीजं ॥ यथाश्रुतविरोधित्वस्य गवीजमाह तेनेत्यादिना ॥ ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिप्रतिबद्धेतौ तत्साध्य
व्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यः ॥ तत्राह तदभावेपीति ॥ नरूपितः ॥ नाव्याप्तिः निनु अत्र लक्षणे अवच्छेदकत्वे तत्वरूप
संबंधविशेषः ॥ स्वविषयकोद्धोध्यास्त्यत्र निरूपितत्वमेवानिवेशनीयम् ॥ तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ समेयत्वावच्छि
व्यभिचारे अतिव्याप्तिः तद्धेतुकत्वस्य प्रतिबध्यतावति रूपेण हृदत्वादेः इत्यत आह तत्केपदइति ॥ सत्कतानुमितिप्रतिबंध

१० धकहेतावेव तत्साध्यसाधकत्वभ्रमइति ख्यादनावारिते प्रतिभ्रमरूपग्राह्यसिद्धत्वकत्वं विशुद्धस्य ॥ नन्वेवं सत्प्र
तिपक्षस्येति नावुः ॥ साध्याभावव्याप्तेति ॥ एवं साध्यवत्त्वे व्याप्यवान्तरूपः पक्ष इति ॥ साध्याभाववत्साध्यवत्त्वेन
व्याप्यवत्त्वादिति ॥ अमतेन मत्वादिना अनुमान्त्वविभाग्याद्यानः ॥ सत्प्रतिपक्षस्य व्यवहारोपेक्षयासप्रतिपक्षे
न रूपाणाह अस्तस्थेति ॥ नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानस्य कालीन अनित्यव्याप्यकृतकत्ववत्तापरामर्शदशायां सप्रतिपक्ष
सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनोत्तरं पक्षस्थितिविशेषणं ॥ गृहीतामाण्यक नित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकाली
न अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शासत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावात् अगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशे
षणं ॥ तादृशकालीन अनित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वे तत्र अप्रामाण्यग्रहकालीनतथाव्यवहाराभावात् अ
गृहीताप्रामाण्यकत्वद्वितीयोपस्थितिविशेषणं ॥ व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तस्य सत्प्रतिपक्षानुपयोगः
त्रपक्षस्थितिद्वितीयस्याकारस्य सैद्धान्तिकस्य स्वरूपकत्वस्य आभासतायां अप्रयोजकत्वादिस्य स्वरसेतच्च व
नीअन्यदाहुरिति ॥ सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं प्रदर्शयन्ति अत्रेत्यादिना ॥ सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वे दूषक
तावीजं ॥ तत्स्वानुमितिप्रतिबंधकत्वं ॥ तदभाववव्याप्यवत्ताज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावादिति
तिरूपतं कोथाकारमतं दूषयितुं तत्रपक्षस्याति अत्र केचिदित्यादिना ॥ अनुमितिर्भवत्येवेति ॥ अनुमितिं प्रति तद्
भाववव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् तु मनते तदभावानुमितिसामग्र्यां मेव तत्तदभावकोटिक

मितितत्करणाज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात्कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह तेन चे
ति॥ एवं च सत्येऽपि॥ किमत इति॥ व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः॥ सति व्यभिचार इति॥
व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः॥ एवं च साधारणासाधारणानुपसंहारित्वानां व्याप्तिज्ञा
नप्रतिबन्धकत्वरूपदूषकताबीजस्यैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते॥ साधारणेन अव्यभिचारग्रहस्य असाधार
णेन सामानाधिकरण्यग्रहस्य अनुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः॥ प्राचीनमतमाह अन्ये
अ त्विति॥ पक्षे साध्यसंदेहस्यावश्यकत्वादसाधारणस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेः स्वपरशोध्यं॥ तदाय स्वस्यैव सपक्षत्वे
न निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तत्सोसाहचर्ये चेति॥ असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्यापि
स्थयत्वघटितत्वे चेत्यर्थः॥ तत्र॥ निश्चितसाध्यवत्तिपक्षे॥ साधारणादित्रयाणां हक हेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्विदिता
मनेनअस्वरसः सूचितः॥ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वरूपेति॥ केवलान्वयिनि साध्ये च अन्वयव्याप्तिज्ञानादेवा
नुमितिरिति भावः॥ नन्वेवं साध्याभावसाधकान्तरस्थलेऽपि पक्षेऽहितुरूपस्य भेदो न स्यात् अत आह सत्प्रतिपक्षेति
ति॥ प्रति हेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः॥ इति विशेषणं इत्यनयोर्नेदः॥ ननु दूषकताबीजैक्ये विहेतुभेदात सत्प्र
तिपक्षः हेत्वैक्येऽपि विरुद्धस्य हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते॥ तदा यत्र अन्वयिनां हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः तत्र सत्प्रतिप
क्षः यत्र तु अतिरिक्तिकिण॥ तत्र हेत्वाभासान्तरस्यादतो भेदकान्तरमप्याह साध्याभावेति॥ वस्तुगत्या साध्याभावसा

११ तिपक्षवान् साधारणादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः॥ साध्यघटकपयोगोत्वादिज्ञाने लघुत्वे न साधारणादेः स्वरूप
संबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्॥ अस्तु वा तल्लघुधर्मत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्यभा
वरूपाव्याप्यत्वासिद्धिः न तु तस्याः हेत्वाभासत्वे॥ अनुमितितत्करणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्॥ न च वह्नि
मद्व्याप्तिमान् प्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वावगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुताव
च्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितया नित्युक्तव्याप्यत्वासिद्धेः हेत्वाभासत्वमिति वाच्य॥ तावता विष
पि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेपि तन्न स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्राहस्य
आश्रयाभावादेव गतिनयाविरोधित्वात्॥ न स्वात्मार्थविशेषणता[illegible]लेन व्याप्यत्वासिद्धेर्हेत्वाभासः॥ पुरुषत्ववि स्प१
केन निग्रहस्थानमिति॥ साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवद्भूतत्वस्य [illegible]पक्षतानिसाध्यादेश्च पानिग्रहः॥ तद
निकतरभावनि[illegible]यः॥ अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः॥ बाधबुद्धौ तेन स्के दिं४
णलौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेः आनुमानिकत्वादावलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमिति॥ नन्वेवं चेन्द्रियजन्यलौ तानि०
किकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न॥ अलौकिकत्वप्रतिबध्यतावच्छे ११
दककोटौ निवेशकत्वोपगमात्॥ तदिन्द्रियजन्यत्वपतनभावात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तादृशेन्द्रियजन्यलौकिकतादृशवि
शिष्टबुद्धेरयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः॥ न चालौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्य

+ स्य न दिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतत्तदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबं २

शयानुमितुप्रत्यक्षो बाधकाभावात् । संशयानुमितिप्रत्यक्षभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन अतिरिक्तहेतुताकल्पने मानप्रयुक्त
गौरवाभावाच्चेति भावः ॥ तत्र यदुभयभासकत्वेन भयोभानं ॥ तदापि नादिदोषसत्त्वे पीतत्वरजकत्वे न भयस्फुटं तेन भ
योः भानापत्तिरित्यत आह कल्पत्वलेनवेति ॥ तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्येव अनुभाविकतया शङ्खत्वग्र
हेऽपि तद्रूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वे कल्प्यत्वात् पीतसाक्षात्कारसामग्र्योः आधिकबलत्वमेव हरत्वे दोषसत्त्वविरु
गुत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्तोसंशमस्येव तत्र चात्तत्सामग्र्योः समबलत्वमेव कल्प्यतरतिभावः
न्नत्वावच्छिन्ने विशेषे सोऽपि विशेषाज्ञाने गौरवादिति ॥ कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः ॥ ज्ञानमात्रे तोदेशशा
मितिरिति ॥ अनुमितेरप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ॥ कथं तर्हि भ्रमप्रमाप्यवत्तानिश्चयात् पाक्षमनु
मत्तिकः संशयदशायां शब्दनमवत्पेवतावद्व्याप्यवत्तानिश्चयेऽत्र मामाण्येतत्र हेतुत्वात् हेत्वपाहयत्र चेति ॥ आ अ
यासिध्यादीत्यादि नास्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धयोः परिग्रहः ॥ साध्याप्रसिध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति साध्या
प्रसिध्यादयश्चेति ॥ आदिनासाधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः ॥ केचित्तु नमाहुः एवं वह्निमानित्यादिना ॥ वदंतीत्य
नेनत्रस्वरसः ॥ [redacted] तद्धीनेतुनीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात् केवलव्याप्यत्वासिद्धिः ॥ न च यत्र व्याप्तिम
त्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्य अनवच्छेदकतया तत्र वच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यं ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा
वच्छेदकत्वस्य नीलधूमहेऽपि सत्त्वात् स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्यापन ॥ तथास

१२ व्याप्त्यंतरानवस्थानप्रसक्तायोऽपि तत्पीतिमलः शोवाहोप्रत्यक्षोदयेनस्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नेचीतेः स्वीकारात् संस्
शेनस्यो लौकिकत्वात् ॥ तथा सति शेवः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतसाक्षात्कारो नैमीति साक्षात्कारत्वग्रहानुपपत्तिरित
स्यजनकलौकिकविषयतायाः तत्र अभावादिति तुरतः ॥ लौकिकविषयताया इदरोषविशेषजन्य इह स्यात्प्रतिसाक्षा
त्कारव्यंजकत्वात् ॥ अस्मथाप्यनुरागात् इति स्मर्यमाणारोपसाक्षात्कारत्वग्रहानुपपत्तेः शंखो न पीत इत्यादित
रिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं पीतादिविषयीकृतात् तादृशेन्द्रियजन्यशंखः पीत इत्यारोपस्य अनुभवसिद्धः तदा पूर्वोक्त
रिन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयं ॥
ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकालौकिकविशेषावधिनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंज्ञासा
पत्तिरिति चेन्न ॥ एतत्स्थले घटवदित्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वालेश्चाणकोचितत्त्वयस्थितस्य
दामावादेः तत्ले प्रकारतयाभानवारणाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षत्वामप्राधवि
र्यजन्यस्याय स्य ॥ तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिवध्निकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानात्सम्भवात् ॥ त
दिकापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंज्ञायोनस्यात् इति चेत् । ॐ । ज्ञानस्यात्मसत्त्वेऽपि यस्थिततत्कोट्योः भानसं १०
म कादिति ॥ यत्तु संज्ञायाः तत्र वैतत्कोट्योर्लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेकप्रसंज्ञायस्मेन लौकिकत्वं । कथं वा संज्ञायं १२

ले तदधिकरणप्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्बुद्धिरिति अलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
ष्प२ वेनेति वाच्यं । यत्र प्रतियोग्यधिकरणमेव सन्निकृष्टाधिकरणं न तत्र तेऽभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण
जनितः तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षस्योत्पादनात् । तत्र अभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य
प्रतिबंधकत्वादेव नेयमापत्तिः । अन्यथाभावाद्योत्पत्तिक्षणे प्रतियोगित्वप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न । यत्र विनैव दोष
स्य दोषेण अभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपः तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षस्योत्पादनात् । यत्र अभावलौकिकप्रमा
समकालं तद्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुरूपनामारोपजनकदोषसमवधानेन अभाव
प्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोप्यापादनवारणाय वा इंद्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रति
बंधकाभावोपगमात् । शंखो न पीतः शंखो नीरूप इति निश्चयेऽपि पित्तमेदुकव्यञ्जनादिदोषवशात् शंखः पीतः इत्येको व२
रागद्रव्यादिदोषोत्पादात् तत्र व्यभिचारवारणाय आहृदोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वमित्येवोक्तौ भ्रममात्रस्यैव दो
षाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति । तथाहि पित्तमेद्रूकवसोमनादिदोषात् विशिष्टपीताद्यनतदजन्यत्वप्रतिबध्य
ति३ तावच्छेदककोटौ निवेशनीयमपि भाव पि तद्व्यामेकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शंखः पीत इति भ्रमे रोगे वा दो
अनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यस्य पीतिम्नः आरोपोगमेन तद्दोषलौकिकत्वात् । अ [redacted] लौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यं । पित्त द

\+

१३ दककोटौ निवेश्यते । ननु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वं गौरवादित्यस्य अथ अत्र पक्षे
साध्याभावज्ञानमस्ति न वा तत्र प्रामाण्यज्ञानं न वा प्रामाण्यज्ञानं तत्र अनुमितिर्भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्त्वस्योप
स्थितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमितिप्रतिबंधकत्वातिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात् न सामान्येन सत्त्वे दुर्वारमिति तु न । प्रमेयत्ववि
शिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । ननु अग्रहीतप्रामाण्यकसाध्याभावनि
श्चयस्य प्रतिबंधकत्वे न यथामोपस्थिततत्प्रमात्वनिश्चय एव न तथा स्यादत आह अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षोदाविस्तारि
ना अप्रतिबंधादिपरिग्रहः । प्रतिबंधकत्वापत्तेरित्यस्य अनुमित्यादाविव्याप्तादि । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञाने अनु
मितिप्रतिबंधकः तदभावेनानेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमत आह केचिदिति । केचिदुप
युक्तमिति । तथाच अनुमितित्वावच्छेदेन ज्ञानान्यतरेप्रतिसाध्याभावप्रतिबंधकीभूततत्ज्ञानाविषयत्वाभावात् साध्या
भावप्रमात्वे हेत्वाभासत्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिना अप्रसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथा च बाधस्य
ले अप्रसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति
भावः । ननु हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति । सामग्रीसत्त्वात् । तथा च व्यभिचा ग्र०
रज्ञानात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यं । धर्मिज्ञानात्मकअव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकसत्त्वे न बाधबुद्धेः व्यभिचा
रविषयकत्वासंभवात् । एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयकनिश्चयासंभवात् । नन्वधाराहिकपक्षकधूम

विपरीतकोटिभाने॥ तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः तत्र सत्त्वादिति॥ ननु तत्र लौकिकसन्नि-
कर्षसत्त्वे विशेषदर्शनकटूरत्वादिदोषसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावा
उभयोपपत्तौ रिसत्र विशेषणकस्यचिन्नमं ह्यप्रतिनत्विति॥ इति युक्तमित्येनेनान्वयः॥ नन्वेवं बाधनिश्चयका-
लेऽसंदुष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्यानुमितिविरोधित्वे मिति दृत्वाभासत्वेनैत स्पादि ४
२०। तत्राह नहीति विनयेति॥ अनुमितिकारणीभूतसाध्यसंदुष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः॥ ननु प्रसिद्धसाध्य-
ह=श्रा १ कानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह साध्यसंशयेति॥ ननु संशयरूपकालेपि निसाध्यविषयकालीन साध्य-
निश्चयोत्पन्नसंदुष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आहेति॥ आहितेनापि साध्यविषयकालीनसिद्धिपरिग्रहः॥ न च
संशयोत्तरोत्पन्ने न अनुमितिरिति वाच्यं॥ सति विशेषदर्शने संशयायोगात्॥ पक्षेपि संशयः कस्याभावज्ञा-
नप्रमात्वनिश्चयो अनुमितिप्रतिबन्धकः तदभावः कारणं अतः तादृशप्रमात्वमेव बोधइति प्राचीनमेरूपयति ते ८
प्र: एवमिति॥ प्रमात्वज्ञानेपि प्रमात्वविश्चयोपि मानाभावादिति॥ आहार्याभावानवगाहिनः तादृशस्य न प्रवि-
रोधित्वे मानाभावादिति भावः॥ ननु पक्षे साध्याभावज्ञाने पितत्र आहार्यत्व ज्ञानकाले अनुमितेरुदयात् न सा-
ध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकं॥ अप्रमात्वे तदासाध्याभावज्ञाने नप्रमात्वनिश्चयाभावादेवानुमित्युत्पत्तिरित्यत आह
गौरवादिति॥ तथा च तत्र अनुमितेर्व्यहाय संशयानिश्चयसाध्यगणअप्रमात्वप्रज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छे-

निरतुर

२४। दतच्याभावस्तत्तदा केवलान्वयिहेतावपि तत्रानुमित्यापत्तिः॥ अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वं नुपपद्यस्यति सर्वमध्ये मेयमित्या-
दिना॥ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति॥ संशयोत्पत्तिरूपेति श्रवणवारणायेति श्रयमिति
संशयस्य साधम्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याव श्य [redacted] व्यतयापक्षे सर्वत्र साध्यसंदेहसत्वेतस्ते वेति सामग्र्याः सत्त्वे साध्यनिश्च-
यस्य कुत्राप्यसंभवेनव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टधर्मित्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादात्॥ तत अनुमितिरित्य-
नुपसंहारिणोः हेत्वाभासत्वमितिभावः॥ पक्षेऽभावादिति॥ तदानीमपि केवलान्वयिपक्षतावच्छेदकसरूपसंपूर्णसंहारि- अनु ५
२६ त्वस्य स्वतेरभावादित्यर्थः॥ तथा च तत्र नुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञाना प्रयोजकत्वाभावाद्दूषकता-
सत्त्वानुपपत्तिरिति भावः॥ न वा तेशयस्य सामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षेकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यं॥ सर्वत्र धर्मितावच्छे-
दकसंशयसामग्री सत्त्वेपि विद्याद्विधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयो सा ह्वाधकाभावात्॥ समानप्रकारकत्वे
२९ नैव विरोधात्॥ समानविषयकत्वे प्रतिबन्धकत्वेप्याह अरुचेरिति॥ तस्य सहचाराग्रहस्थलं॥ स्वरूपसन्न स्व-
विरोधानु॥ मतज्ञानस्य अनुमित्युत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावादिति भावः॥ न च तत्र सहचाराग्रहः प्रयोजकः सेत्यो-
यएव हेत्वाभासः॥ तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात्॥ न च संशये विषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षस्य रेव त- राम॰
त्र आभासत्वमितिवाच्यं॥ सर्वेमसिद्धेयमित्यादौ सममयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यत्र विस्तरः॥ तत्र्वेदिति॥ तेन सा-
धारणानैकान्तिकत्वादिरिति भावः॥ भ्रमप्रमाभावत्वेति॥ तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मत्वघटितत्वेन तत्संग्रहो नस्यादिति भा- २४

साधकबाधकहेतुकेचाथकौ लौकिकप्रत्यक्षं व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षं व्यभिचारनिश्चये सत्यपि न विप्रतीत्यत्र आ
ह किंचेति॥ अकिंचित्कर इति॥ व्यभिचारज्ञानेहि अनुमितौ न साक्षात्प्रतिबंधकं किंतु परामर्शप्रतिबंधकद्वारा तथा
च परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञानमकिंचित्करम् इति तत्र बोधे तु हेतुव्यतिरेकी भावः व्यभिचारासंकोचमभिवा
६ थत्वलक्षणेपि तिष्ठ व्यभिचारादिना॥ बाधस्येति॥ तत्र बाधे हेतुत्वाभावं स्वरूपासिद्धिः प्रतियोगि अधिकरणसाध्याभाववद्
त्ति त्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः विशिष्टेपि व्याप्तिः तत्रापि साध्यत्वादिप्रकारेण तद्भिन्नव्यभिचारवितु द्वाभि
प्या द्वात्रिंशानां तत्रैव अंतर्भाव इति भावः अभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यत्वस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेन विष
न७ यत्वेन यं च हेतुत्वाभासानां तद्गतत्वेन स्यादिति किंतु हि तथा सत्वे स्यादित्यर्थः॥ न प्रतिबंधकरोति॥ साध्याभाववद्व्याप्य
३६ वत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावनादिति भावः गृह्यकनाबोजस्याभिन्नत्वेति॥ साधारणस्य अ
क९ भिचारज्ञानेवितु दृष्टस्य सामानाधिकरण्येपि ग्रहे मतिबंधकत्वादिति भावः॥ असाधारणत्वं केवलसपक्षत्वेनिश्चयगर्भं॥
ननु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह सपक्ष इति॥ एवं सपक्षेपि सपक्षत्वविपक्षत्वयोः निश्चयः जिज्ञासफलमाह दूरदूर
त्वादिना॥ सर्वमनुक्रमिति॥ असाधारणः साध्यसमानाधिकरणाद् इत्यादिनोक्तमित्यर्थः॥ केवलान्वयिपक्षकरेति
ति॥ अत्र पक्षतासाध्यं तत्रापक्षपाप्तौ ह्या॥ तेन सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वसिद्धिः सिसाधयिषाचेतरहा मा
मा१ व्यनिश्चयस्तेभवेतसाधनाधिकरणे वर्तते व्याप्तिग्रहसंभवात्॥ तस्य सद्धेतोरुत्कीर्तनसाधिसाधयिषा विरहविषि

बाधतत्साध्यमिन्नापेहेत्वाभासाः साध्याप्रसिद्धिप्रत्यन्वयांतर्भावनातिपादः॥ बाधः साध्याभावव९

लावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः॥ स्यनुमानपरिच्छेदः॥ एवं सरसंगतिमभिप्रेत्याह। उपमितिमिति॥ तत्रागवये॰
१५॥ सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षः तदुपमितिकरणमिति॥ नवीनमतेनैतत्॥ अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणम
तिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं सहकारीति संप्रदायमतं तु सहकारितया सादृश्यद
सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितं स्मरणं जायत इति॥ सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनस्योद्बो
धकत्वविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः॥ तदेव व्यापार इति॥ एतेन सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरं प्रत्य
तिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणपेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्य वा१
विशिष्टपिंडदर्शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशि
ष्टपिंडदर्शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रंतु प्रयुक्तं यत्र सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध
ष्टपिंडदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्यचिन्मतमयुक्तं यत्र सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं ततोतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमि
न स्तत्रोपमितेरनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं पुनस्सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनं ततो नोपमितिर्न प्रमितिसंतरं किंतु शाब्दबोधोत्पत्तिरेव गोसद
तिरिति भावः॥ गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायत इति॥ एतेनोपमितिर्नाप्रमितिरंतरं किंतु शाब्दबोधो इति गोसदृ इत्यादि वाच्यत्व ग्रहस्य गोसदृशो गवयपद[illegible]वाच्य इ स्मा॰
श्रा शो गवयपदवाच्य इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थित सादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्य २५
साक्षात्कृतस्य बोपमिति स्वरूपत्वादित्यपास्तं॥ गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपद जन्य
गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति तिनच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ
पं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्नतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं गवयपदस्य गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेः अ
उपस्थिते स्तौ अपि गवयत्वाजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन ततदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात्॥

वच्छिन्नस्यत्वावच्छिन्नत्वेन विषयके प्रतीतिविषयत्वरूपस्यावच्छिन्नत्वाभावाद्धर्मीनरेति ॥ न च नीलधूमत्वस्यापि ताद्दशाव
मीतरावच्छिन्नत्वमस्त्येवाधूमत्वस्य नीलधूमभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं ॥ स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य पर्याप्तावच्छे स्व२
दकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ शुद्धधूमत्वपर्याप्ता
वच्छेदकताकप्रकारकत्वनीलधूमत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारकत्वयोर्भेदात् ॥ नन्वेवं वह्निमदन्या
वृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः न स्य वह्नित्वरूपताद्दशधर्मीतरावच्छिन्नत्वात् ॥ धूमान्यान्यत्वादेर्व्या
प्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति पाथर्मीतरस्य विशेषणाविधया धर्मावच्छेदकत्वविवक्षणात् स्वावच्छेदकत्वादिति चेत् ॥ तावत्स्वस
मानाधिकरण्यापदेन तत्त्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ वह्नित्वस्य वह्निमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वात् धूमत्वस्य ध
मान्यत्वाव्यापकत्वाच्च नैको दोषः संभवात् ॥ स्वव्यापकत्वं च धर्मीतरस्य स्वघटकत्वाद्धर्मसंबंधितावच्छेदकत्वे
लो९ न ॥ अन्यथा धूमत्वाव्यापकत्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ॥ धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादि
ति ॥ विशुद्धयोः परामर्शी हेत्वोरित्यत्रापि शुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणाय आह स्वसाध्येति ॥ स्वासमस्तातिप्रसक्त
त्वेन अभिमतो हेतुः ॥ तत्साध्यस्य विशुद्धोपसाध्याभाववद्वृत्तित्वे ॥ ननु भ्रमत्तिकात्वीन बरदस्यादि रत्नौकमयुक्तं ॥ त
त्रयस्के घटे गोत्वस्य त्वाभावात् ॥ तत्राह पक्षतावच्छेदकेति ॥ कालसंबंधेन सामानाधिकरण्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतेनादात्
तरप्रयसैनेनम तत्सम्बन्धतां परिहर्तुं आह स्वावच्छेदकेति ॥ कोधमिति ॥ तत्र पक्षे हेतौ संयोगसत्वे विषयकतावच्छेदकम्